

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК МУРАСТАРЫ, АЛАРДЫН УРПАКТАРДЫН НАРКТУУЛУКТАРЫН КАЛЫШТАНДЫРУУДАГЫ РОЛУ

Коңурбаев Т.А. – Кыргыз билим берүү академиясынын вице-
президенти, психология илимдеринин кандидаты, доцент

11.01.23.

Психология

Психология илимине
киришүү

Личность жана
иш аракет

Личносттун таанып-
билүү процесстери

Личносттун эрктик-
эмоционалдык чөйрөсү

Личносттун жеке
өзгөчөлүктөрү

Психол. предмети
Психол. методол.
Психол. методдору
Психол. маселелери

Личность
Иш аракет

Көңүл буруу
Сезүү
Кабыл алуу
Эс
Ойлом
Элестетүү

Эмоция
Сезим
Эрк

Мүнөз
Жөндөм
Темперамент

Психологиянын тармактары

Анык иш аракет

Өнүгүү

Адамдын коомго жасаган мамилеси

Пед психол
Мед психол
Инж психол
Спорт психол
Юрид психол
Эконом психол
Космос психол

Курак психол
Өнүгүү психол
Зоо психол
Салышт. психол
Пара психол
Пато психол

Соц. психол

ЧГП
Этно
ψ

КГП

Дүйнө эли **рухий** жана **материалдык** нарктардын негизинде өз урпактарын тарбиялашып, алардын келечектерин аныкташып келишет. Албетте, ар бир улут өз келечегине кам көрүп, кийинки муундардын билимдүү, маданияттуу болушуна шарт түзүүгө аракеттенет.

Азыркы мезгилде көп мамлекеттердеги социалдык-экономикалык шарттар менен анда жашаган улуттардын «ички» умтулуусунун ортосундагы дал келбөөчүлүк - улуттук мурастарга, урпактарды тарбиялоо системасына назар салуу маселесин алдынкы иш мерчемине чыгарып отурат. Анын үстүнө бүгүнкү билим берүү процесси улуттук мурастардан сырт, илимий билимдердин системасын өздөштүрүүнүн негизинде түзүлгөн. Ошондуктан улуттук мурастарды азыркы педагогикалык процессте колдоно билүү, жаңы методикалык чечимдерди талап кылары бышык.

Биз кыргыз элинин бардык мурастарына эмес, үч гана мурасына токтолуп көрүүнү туура көрдүк:

- I. “Манас” эпосу;**
- II. Комуз күүлөрү;**
- III. Каада-салттар.**

I “Манас” эпосу. Үчилтик “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” кыргыз элин бириктирген, урпактардын ортосундагы байланыштарды чагылдырган баатырдык эпостор. Эпостордун аталышы да негизги каармандардын атынан коюлган. Кыргыз элинде мурас катары бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген: ата (Манас), бала (Семетей), небере (Сейтек) катнашы үчилтиктин өзөгүн түзүп турат. Ата жолун жолдоо, атаны урматтоо, анын калтырган мурастарын аздектөө, кыргыз баласынын милдети катары канына сиңип, сакталып келе жаткандыгына “Манас” эпосунун таасири чоң. Ушул таасирдин өзү үчилтикти эл арасында жайылтууда да сакталгандай. Анткени эл арасында семетейчи, сейтекчилер болуп келсе да, манасчылар басымдуулук кылышат. Ошондуктан Манас жөнүндө сөз болуп жаткандыгы да бекеринен эмес. **Манасты билбеген адамды кыргыздын салт-санаасын билбегендик катары кабыл алган турмуштук фактылар бар.**

Дүйнөдөгү бир дагы эл, улут Манас сыяктуу көлөмдүү чыгарманы ХХI кылымга ооз-эки сактап, жеткире алган жок. Бул кыргыз элинин өзгөчөлүгүн, кайталангыстыгын жана дүйнөлүк маданият казынасына кошкон зор салымын билдирет. «Манас» эпосу **ЮНЕСКО**нун адамзаттын материалдык эмес маданий мурастарынын тизмесине (2015) жана дүйнөдөгү эң көлөмдүү эпос катары Гиннес рекорддор китебине (500 553 саптан турат) киргизилген.

Кыскача айтканда Манастын Алтайда төрөлүшү, кыргыздарды ата-мекени Ала-Тоого көчүрүп келиши, анын баскан жолу, кыргыз урууларын жана башка элдерди бириктирген аракетин, улут жараткандыгы, кыргыз эли үчүн жасаган эрдиктери, айкөлдүгү, кечиримдүүлүгү, ата мекенчилдиги, досторго болгон мамилеси, үй бүлө күтүүсү, мамлекет түзгөндүгү, аны башкарууда демократиялык жолду кармана билгендиги, калыстыгы, туура чечим кабыл алгандыгы деги эле жан дүйнөсүнүн тазалыгы менен бүгүнкү күнү урпактарды тарбиялоонун үлгүсү болуп келген жана кыргыз эли барда ал таасир эч качан жоголбойт. Кыргыз элинин баатырдык эпосу "Манас" калпак кийип, кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн сыймыгы. Ал элдин туу туткан, руханий азыгы, идеологиялык багыт алган жол көрсөткүчтөрүнүн бири. Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов таамай аткандай, **кыргыз рухунун туу чокусу.**

II Комуз күүлөрү. Кыргыз элинин эзелтеден колдонуп келген музыкалык аспабынын тарыхы терең. Манасчы Сагымбай Орозбаковдун айтымында: “Карагай капкак жаптырган, комузчудан жүздү алдырган” дейт. Демек, комуз Манастын убагында эле бар экени айкын. Кытай тарыхчысы Анвар Байтур: “Комуз музыкасы жаңы эрадан илгери биринчи кылымдарда ата мекенибиздин ички аймактарына таркаган. Жаңы эрага чейин 33-жылы Хан империясынын падышасы Хан- Юальдий ордо кенезектеринин бири болгон Ван-Хавчук деген кызды Уннулардын теңири кутуна “падышасына” узаткан. Бир канча жылдан кийин Ван-Хавчук өз мекенине Чоң-Аит шаарына кайтканда бир музыка ала келген. Конок ашында отурган бир аалым: “Бул музыканын аты эмне?” деп сураган. “Бул кобус деген музыка болот” деп жооп берет. Ван-Хавчуктун айтуусу менен эле “кобус” кыргыздардын “комуз” деген сөзүнөн чыккан болсо керек” деп болжолдогон.

Жапандык музыка адиси Аясы-Канту (Ли-Чан-Сан) “Чыгыш музыкаларын изилдөө” аттуу эмгегинде кыргыз комузу жунгонун (кытайдын) Таң империясынын тушунда Ханзу (кытай) музыкалары менен бирге Жапандияга барып калган. Жапандыктар бул музыкага өтө көңүл буруп, кыргыз комузунун негизинде “Кьото” деген музыканы ойлоп табышкан. “Кьото” – “кылдуу музыка” дегенди билдирет”- деп жазат.

“Кобуз” музыкалык аспабы көптөгөн аспаптардын ичинен 11-кылымга таандык болгон Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгүндө” кездешет. Тарыхый музыка изилдөөчүлөр комузга кайрылып, анын кайсы кылымга таандык экенин изилдөөгө эмгектерин арнашкан. Орус окумуштуусу С.Дмитриев: “Түрктөрдүн руникалык жазууларынан 8-кылымдын башында пайда болгон кобуз кийин эң кеңири тарап, кала берсе азыркы улуттук маданияттын арасында Украинанын кобзосуна салыштырса, жалпы эле түрктөрдүн улуттук музыкалык аспабы катары кеңири белгилүү болгон” - деп жазган.

Белгилүү музыка таануучу, Кыргыз Республикасынын эл артисти Балбай Алагушовдун изилдөөсө боюнча «Комуз» аспабынын чыгышы жөнүндөгү элдик уламалардан тартып окумуштуулардын ар кыл ойлорун берет да, «комуз» деген терминдин түрк тилдүү элдерде ар түрдүү: хомус, кобыз, комус, кумус, хомыс, кобыз, кобуз деген ж. б. аттарда аталарын, алардын бири чертме, экинчиси тартма, үчүнчүсү какма музыкалык аспаптар экендигин баяндайт.

Кандай болсо да үч кылы шаңшып, сырттан жупуну көрүнгөн кыргыз комузунун айтып бүткүс тарыхы бар. Мындан эки миң жылдан ашуун мурун эле байыркы Энесай кыргыздарынын колунда ойноп келгенине карт тарых өзү күбө. Комуз үч кыл буроо, капкак, чара, моюн, жана тепкеден тарат. Кичине аспаптан чыккан үн бирде коңур, бирде булбул үндүү созолонуп, уккулуктуу келет. Элибиздин турмуш, жашоо өмүрүн үч кыл күүгө салып койгондой туюлат. Бир гана үнгө жан шерик болбостон, түшүнгөнгө күүнүн мукамы тээ байыркы ата-бабаларыбыздын ыйык турмушу, жашоо көчүн адам элесине тартат. Мындай элибиздин нукура жүрөгүнөн эргип чыккан комуз тарыхына кызыгып, аны азыркы коомдун түшүнүгүндө баян кылуу абзел.

Ошентип комуз кыргыз элинин улуттук аспабы эле болуп калбастан, тарыхын, кайгы муңун, жашоо шартын, энсөөсүн, келечегин аныктаган, урпактан урпакка өткөрүп келе жаткан жан дүйнөсүнүн кабарчысы, ыйык туткан, аздектеген мурасы. Комуз күүсү өзүнүн чертилишинин ыгы, ылдамдыгы, сол колунун жайгашкандыгына жана аспаптын толгонушуна, оң колдун жардамы менен комуз кылдарынан үндүн чыгарышы боюнча башкача айтканда ойноо ыгына жана анын көркөм, терең маанисинин көптүгүнө жараша **обон күүлөр, айтым күүлөр жана залкар күүлөр** деп үч негизги топко бөлүнөт.

Комуз күүлөрү мурда ар бир боз уйдө бир адамдын аткаруусунда чертилсе, азыр филармонияда чоң улуттук оркестрде, ансамбльдерде, “Көчмөндөр оюндарында” 1000 комузчунун аткаруусунда жаңырып жатат. Айрым таланттуу жаштарыбыз комузда дүйнө элдеринин ыр-күүлөрүн, белгилүү чагрмаларды аткарышып, комузду дүйнөгө таанытууда. Ата-бабадан калган бул ыйык музыкалык аспап, кийинки урпактардын жан дүйнөсүндө кандай орун алып жаткандыгын жаштардын комузга болгон ынтаасынан байкоого болот.

III Каада-салт. Ата-бабаларыбыз пайдубалын куруп, турмуштун ыргагына ылайык ондоолорду киргизип отуруп, нарктуу каада-салттар бизге жеткендигине тарых күбө. Тарыхый булактарга, «Манас» эпосуна кайрылып, өткөн окуяларга назар салып, көчмөндөрдүн көөнөрбөс каада-салттары, наркы узак кылымдар бою туруктуу сакталганына, өнүгүүнүн өз алдынча динамикасынын бар экендигине ынанууга болот.

Бизге келип жеткен каада-салттар, ата-бабалардын турмуштук жагдайларынан агылып чыккан табихый табылга. Каада-салт элдик ой мудөөлөрдүн, тарбиялоо ишмердүүлүгүнүн, рухий байлыктардын сандыгы. Эл тарабынан колдоого алынган нарктуу жол-жоболор, эрежелер каада-салттарда катылган, тескерисинче, нарктуу каада-салттар эл тарабынан сакталып келген. Ошентип, каада-салт феномени этностук өзгөчөлүктөрдү баалоого да жөндөмдүү.

Адамдардын жарыкка келишинен баштап, өмүрүнүн акырына чейин каада-салт коштоп жүрөт деп айтууга негиз бар. Анткени каада-салт адамдагы туулгандан берилген жана туунду сапаттарды көрсөтүүчү социалдык-психологиялык феномен.

Элдик каада-салттар, улуттук мурастар, маданият илимий проблема катары, азыркы чыгыш жана батыш өлкөлөрүндөгү психологдордун көңүлүн буруп келген.

Л.С.Выготский, С.А.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев ж.б. эмгектеринде элдин улуттук мурастары личностун жүрүш-турушун башкаруучу базалык билим берүү булагы катары каралган.

Ал эми америкалык психологдор М.Мид, У.Бронфенбреннер, Э.Эриксон, каада-салттарды социалдык экономикалык таасирдин негизинде калыптануучу, улуттун өзүн-өзү аңдап билүүсүнүн негизи катары карашкан.

Биз изилдөөбүздө мектеп жашына чейинки балдардагы нарктуулуктарды калыптандырууда каада-салттардын ролун карадык. Улуттук мурастар, каада-салттар баланын жаш мезгилинде канына сиңип калбаса, андан кийин кеч болуп кала тургандыгын белгилеп, баланын өнүгүшүн камсыз кылган элдик нарктуу каада-салттар бөлүп алдык. Ал каада-салттар төмөндөгүлөр: **сүйүнчү, азан, ат коюу, көрүндүк, бешик той, кыркын чыгаруу (ит көйнөк), карын чачын алуу, карын тырмагын алуу, тушоо кесүү, колго суу кую, бата.**

Бул каада-салттардын кыргыз баласынын нарктарынын калыптанышында орду теңдешсиз экендигин психологиялык өңүттө биринчи жолу каралган. Бизди элибиздин наристеге болгон кам көрүү, сүйүү сезиминин муундан-муунга өткөрүү жолу жана катышкан адамдарга тийгизген таасири кызыктырды. Ар бир каада-салт катышкан адамдардын, жаш балдардын жана наристенин (ал түшүнө бербесе да) өзүнүн да оң эмоционалдык абалын камсыз кыла тургандыгы белгилүү болду. Төмөндөгүдөй ачык эмоциядагы, оригиналдуу аракеттер бөлүнүп алынды:

- - сүйүнчү айтуу;
- - наристенин бетин ачып, бетинен сүйүү;
- - жентек берүү, чачыла чачуу;
- - арча менен аластоо;
- - бешикке бөлөөдө жаздыктын алдына буюмдарды коюу;
- - бешикке бөлөгөн баланын ыйлак болуп калбасын деп, байбиченин боорсок тиштеп алышы;
- - 40 кашык сууну даярдоо;
- - «ит көйнөктү» чечүү;
- - кырк курак көйнөк кийгизүү;
- - карын чач, карын тырмагын алуу, бекитүү же тумар кылып тагуу;
- - тушоо кесүү үчүн жарыш ж.б.у.с.

Көрүнүп тургандай аталган кыймыл аракеттер жөнөкөй, чоңдор аткарып жатышса да балдар катыша алышат, байкап турушат жана өз алдынча кайталашат. Аткарылып жаткан жөрөлгөлөр: күлкү, колдоо, өбүү, белектер, майрамдык маанайлар менен коштолуп турат. Вербалдык деңгээлде балага болгон мамиле көрсөтүлүп, катышуучулардын каалоолору, баталары берилет. Карын чачын бекитип жатып - “башың аман болсун, эч ким башыңды аттабасын”, карын тырмагын бекитип – “колундан жакшы иштер бүтүп турсун, жөндүү бол”, кыз баланы жаздыгынын алдына кайчы же ийне коюп – “чебер, уз бол”, ал эми эркек балага чукө коюп – “байлыгың көп болсун, шамдагай бол”, тушоосун кесип жатып – “жолу шыдыр болсун, ак менен караны ажыратып жүр” – деген сыяктуу каалоолор, баталар айтылган. Бул айтылгандар сөздөр кыймыл аракеттер, эмоциялар менен коштолуп, балдарга таратылган тагтуулуктар, майрамдык маанай менен бекемделип турат. Ар дайым эмоционалдык колдоо (жугуу) жагдайы түзүлүп, балдар менен чоңдордун жалпы аракети жаралат. Мындай жагдайдагы наристеге арналган катышуучулардын жалпы аракети, этникалык нарк катары кабыл алынууга тийиш.

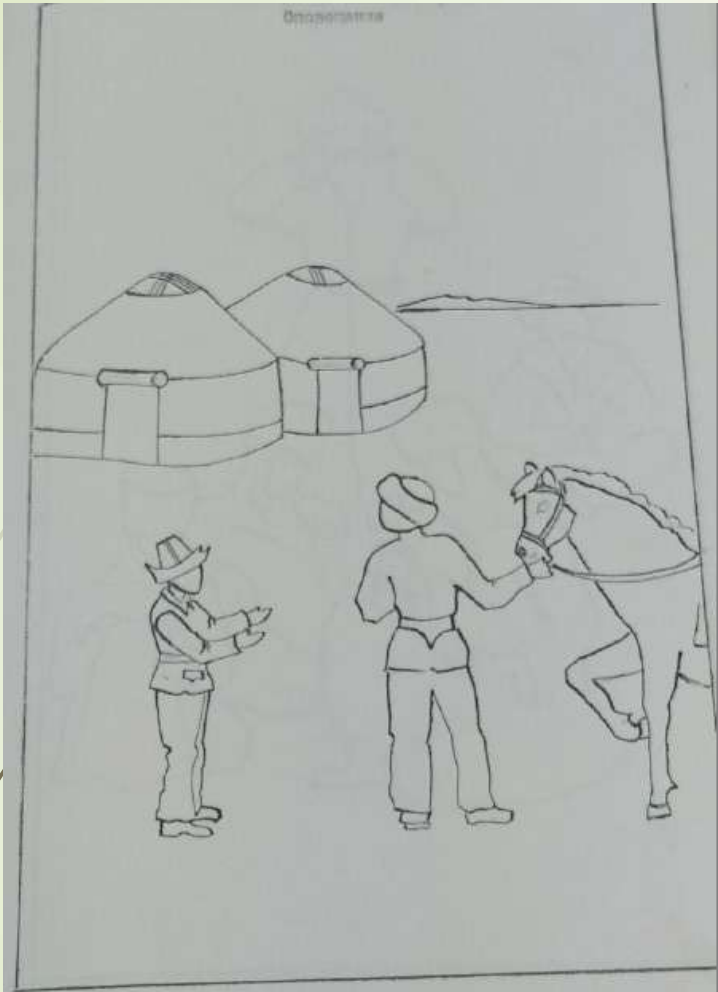
Биз бөлүп алган каада-салттарга улутубуздун энциклопедиясы аталган “Манас” эпопеясында кандай орун берилген деген суроону карадык. “Манас” эпопеясы өз учурунда бала-бакчанын, мектептин, жогорку окуу жайдын деги эле азыркы учурда биз билген баардык окутуу-тарбиялоо мекемелерин, институттарды, теле-радио берүүлөрдү, кино-театр, драм-театр, филармонияларды алмаштырып келген деп айтсак аша чапкандык болбойт. “Манас” эпосунда биз колдонгон каада-салттарга кенири орун берилген, андан башка да каада-салттар бар. Манасты угуу менен кыргыз ааламы таанылып, тазаланып, жан-жаныбарлар арууланып турган. Ал гана эмес Манастан, комуз күүсүнөн ооруу-сыркоолор сакайган. Мындай таасиреги улут мурасы бардык эле элдердин энчисине тийген жок.

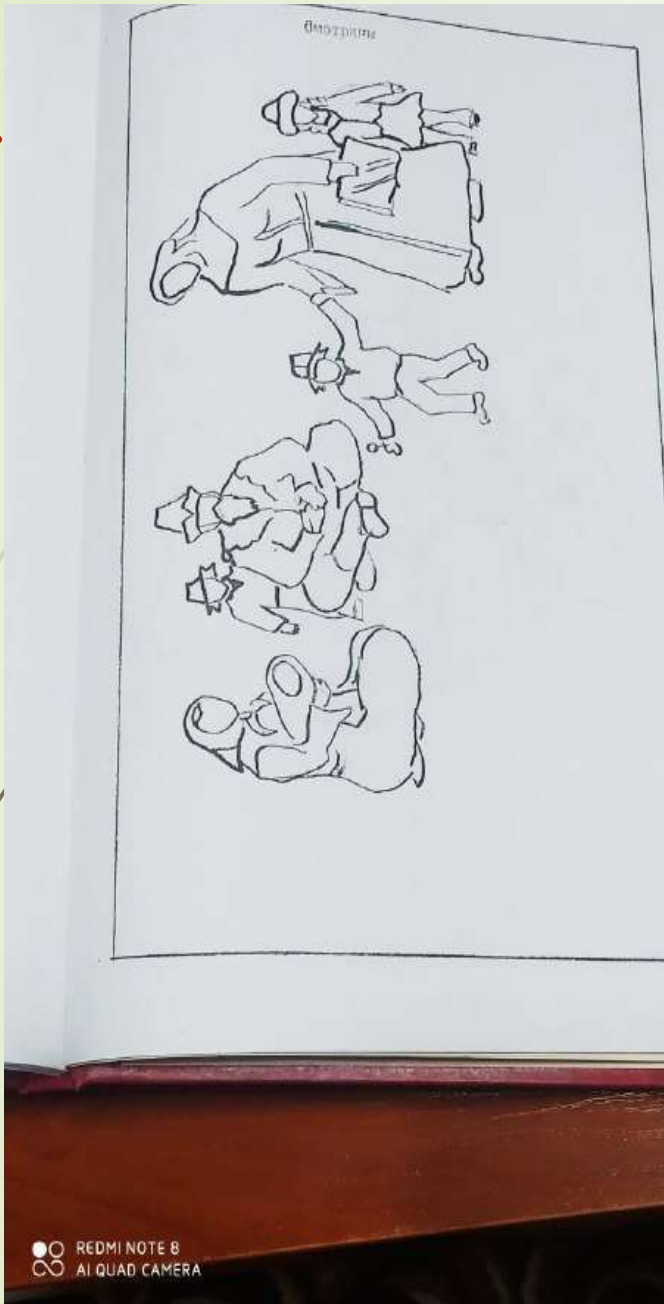
Жогоруда айтылгандардан агылар жыйынтык: улуттук мурастардын, биздин учурда, **“Манас” эпосунун, комуз күүлөрүнүн, каада-салттардын** урпактардын нарктуулуктарын калыптандыруудагы ролу теңдешсиз.

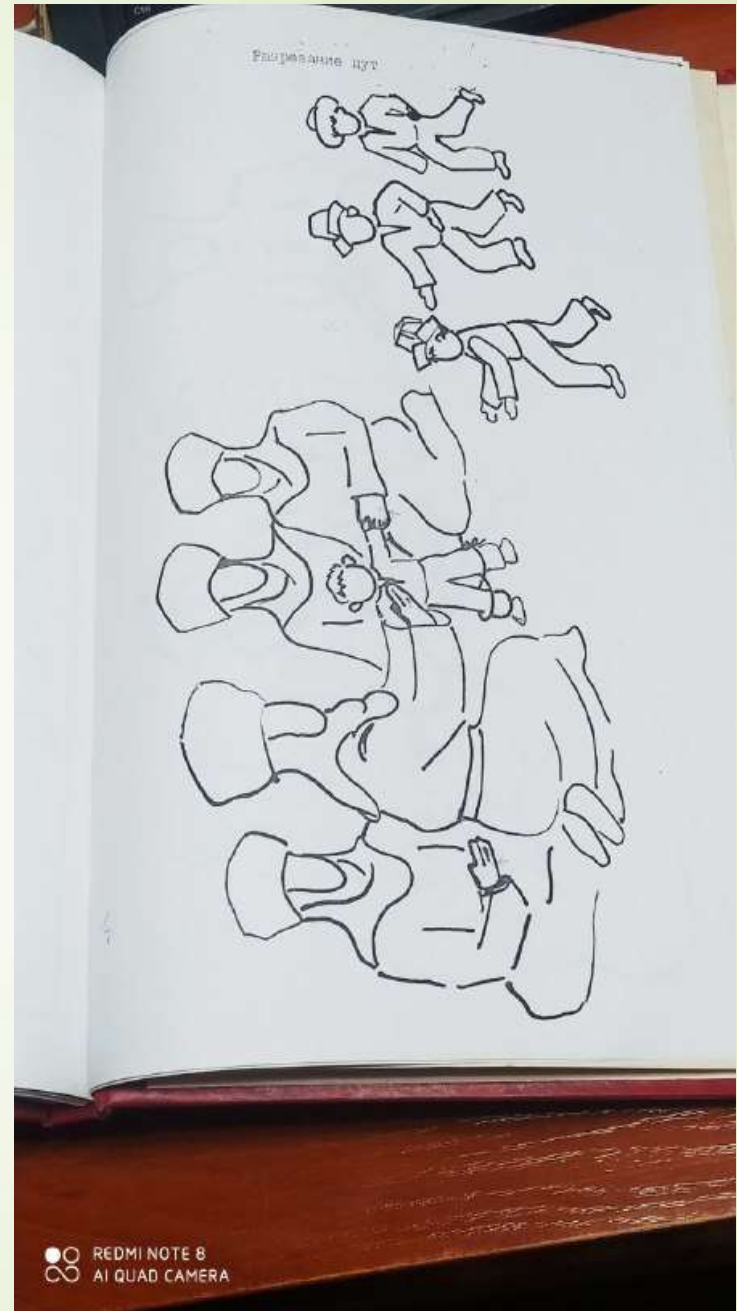
Жогоруда аталган үч нарк (**“Манас” эпосу, комуз күүлөрү, каада-салттар**) кыргыз элинин ар бир мууну аттап өтө алгыс, касиеттүү мурастар. Кийинки урпактарга мындай нарктарды откоруу окумуштуу педагог, психологдордун, изилдөөчүлөрдүн милдети. Мындай улуттук нарктарды, мурстарды изилдеп, жаш муундарга берип туруу, айрыкча азыркы ааламдашуу мезгилинде, улутту жана мамлекетти сактап калуу чакырыгына тете жумуш.

➤ Бүгүнкү күнү мектеп жашына чейинки балдардагы нарктуулуктарды калыптандырууда кыргыз элдик каада-салттарды колдонууну сунуш кылабыз:

1. Сүйүнчү;
2. Азан;
3. Ат коюу;
4. Көрүндүк;
5. Бешик той;
6. Кыркын чыгаруу;
7. Карын тырмагын алуу;
8. Карын чачын алуу;
9. Тушоо кесүү;
10. Колго суу куюу;
11. Бата.

Көнүл бурганыңыздарга
ыраазычылык билдирем!